

ІНСТИТУТ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЦЕРКОВНОМУ ПРАВІ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті проаналізовано дослідження дореволюційних каноністів, юристів, істориків, богословів XIX – початку XX ст., присвячені проблемам церковного права загалом та інституту юридичної відповідальності зокрема. Стверджується, що дореволюційним науковцям вдалося актуалізувати окремі питання, які стосуються церковного судочинства, видів злочинів проти віри та покарань за їх вчинення. Наголошується, що саме вчені XIX – початку XX ст. започаткували вивчення церковного права як науки, яка сьогодні викликає інтерес у багатьох дослідників.

Ключові слова: церковне право, юридична відповідальність, історіографія, церковне покарання, злочин, суд, дослідник.

В статье проанализированы исследования дореволюционных канонистов, юристов, историков, богословов XIX – начала XX в., которые посвящены проблемам церковного права в целом и института юридической ответственности в частности. Утверждается, что дореволюционным ученым удалось актуализировать отдельные вопросы, касающиеся церковного судопроизводства, видов преступлений против веры и наказаний за их совершение. Отмечается, что именно ученые XIX – начала XX в. начали изучение церковного права как науки, которая сегодня вызывает интерес у многих исследователей.

Ключевые слова: церковное право, юридическая ответственность, историография, церковное наказание, преступление, суд, исследователь.

The article analyzes the research of pre-revolutionary canonists, lawyers, historians, and theologians of the XIX – early XXth century, concerning church law in general and the institute of legal responsibility in particular. It is alleged that pre-revolutionary scholars managed to analyze certain issues of church justice, crimes against the faith and punishments for their commission. It is emphasized that it is the scientists of the XIX – early XXth century began studying church law as a science, which today is of interest to many researchers.

Key words: church law, legal liability, historiography, church punishment, crime, court, researcher.

Вступ. Проблематика, зафіксована у назві цієї розвідки, має значний масив літератури, що свідчить про великий інтерес дослідників до церковного права, проте спеціальних робіт комплексного характеру, присвячених юридичній відповідальності в церковному праві, досі не існує. Лише вчені XIX ст. побіжно зупинялися на питаннях церковного покарання й аналізували види злочинів проти віри та церкви.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історіографічної літератури XIX – початку XX ст., у якій вивчалися питання функціонування інституту юридичної відповідальності в церковному праві, аналізувалися види злочинів проти віри, церкви, сім'ї та моралі, визначалася система церковних покарань, а також розглядалися проблеми діяльності церковного суду.

Результати дослідження. Першими науковцями, які започаткували вивчення церковного права, стали Г. Розенкампф і Н. Калачов [1; 2]. У своїх розвідках автори зосереджували увагу на історичних та археографічних дослідженнях Кормчої книги як основного джерела церковного

права, де статті канонічних правил фіксували види відповідальності за вчинення церковних правопорушень.

Структура та повноваження окремих ланок церковного суду вперше були порушені у роботі «О церковном судеустройстве в древней России», яка побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1874 р. [3]. У ній показані відмінності церковного судеустрою Руської держави від Візантійської імперії. Автор поставив собі за мету продемонструвати сутнісні особливості церковно-процесуального права, розмежувати повноваження між церковно-судовими ланками. Безумовним здобутком праці було бажання дослідника довести, що в Руській державі нижчою інстанцією був суд пресвітера, який розглядав дрібні спори в межах своєї парафії. Проте, аналізуючи порядок церковного судочинства, автор залишив поза увагою інститут юридичної відповідальності в церковному праві.

Згодом церковно-правовий напрям у літературі підхопили світські науковці М.О. Заозерський, І.С. Бердников, М. Красножен, А.С. Павлов, М. Суворов та ін. [4–8]. Дослідники запропонували нові підходи до розуміння основних категорій із позиції юриспруденції. Саме з цими прізвищами пов'язане формування знань про церковне право як про самостійну сферу наукового пізнання. Спеціально-правові методи дослідження, застосовані вченими, дозволили визначити церковні правопорушення, простежити за покараннями за їх вчинення, проаналізувати процес здійснення церковного судочинства. Останній проблемі найбільше уваги приділив М.О. Заозерський. У своїх дослідженнях учений, на основі рішень Вселенських соборів та імператорського законодавства, розкрив організаційно-правові підстави функціонування церковного суду до легалізації християнства та після його утвердження у статусі державної релігії. До беззаперечних здобутків слід зарахувати і виділену автором еволюцію функціонування цього інституту на тлі зміни державно-політичних умов утвердження християнської релігії [4].

Новаторський підхід до вивчення церковного права простежується в дослідженні М. Суворова [5]. Автор виокремив «церковне покарання» як окремий інститут, обґрунтувавши його зміст, сутність, особливості, загальні риси та мету. Окрім того, вчений вперше сформулював поняття «церковне правопорушення», яке включає в себе «будь-які злочинні дії, спрямовані проти моральних принципів, порушення церковної дисципліни, у т. ч. порушення норм кримінального права, що заборонені канонами церкви та тягнуть за собою відповідне покарання» [5, с. 4]. На основі аналізу норм канонічного права та джерел церковного права державного походження М. Суворов продемонстрував систему церковних покарань, які застосовувалися в римо-католицькій, євангельсько-лютеранській і руській церквах. Однак існуюча у XIX ст. синодальна система церковного правління в Російській імперії стала на заваді детальному вивченню розвитку останньої.

Надзвичайно знаковою в дореволюційній літературі стала праця А. Попова «Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву» [9]. У ній системно згруповано та класифіковано за певними ознаками систему злочинів проти віри, сім'ї та моралі, що містилися у різноманітних джерелах церковного права. Особливу увагу вчений приділив аналізу церковних правопорушень Візантійської імперії, Руської держави та Російської імперії. Позаяк у цей період дослідники не вважали литовсько-польську добу окремим періодом у розвитку права, церковні правовідносини цієї епохи залишилися поза увагою вченого.

Загальні теоретичні питання церковного права розглядалися в роботах М.І. Горчакова, М. Мілаша, І. Скворцова, І. Соколова, М.К. Соколова, митрополита Шагуни та інших дореволюційних каноністів [10–15]. У працях цих дослідників знаходимо авторську інтерпретацію теоретичних церковно-правових категорій та інших явищ, що впливають з означеної проблематики.

Церковне право як окрема галузь права загалом і юридична відповідальність зокрема потрапило у сферу наукових інтересів вченого-каноніста І.С. Бердникова [16]. У вступній частині роботи він окреслив і коротко розглянув джерела церковного права, приділивши значну увагу системі церковних правопорушень і покарань. Автор не залишив поза увагою і проблему функціонування церковного суду, однак хронологічні межі роботи, сягаючи періоду Візантійської імперії та Руської держави, не дозволили вченому охопити більш пізні періоди, які б дали нам можливість ознайомитися з системою церковного суду того часу, коли українські території входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Відсутня інформація і про розвиток церковного права у Гетьманщині (Українській гетьманській державі). Причини зрозумілі. Розвиток української та московської церкви в епоху Середньовіччя розійшлися, тому такий підхід із боку автора є цілком виправданим.

Значний науковий слід залишили фундаментальні дослідження А.С. Павлова [17–19]. Актуальність його монографії із церковного права настільки зрима і для сучасної доби, що видав-

ництво Російської Федерації «Лань» перевидало її у 2002 р. [20]. Нескладна церковна та юридична термінологія, продумана система викладу матеріалу яскраво вирізняють роботу А.С. Павлова з-поміж інших робіт його сучасників. Говорячи про церковне право, автору вдалося зберегти його юридичну основу та зацентрувати увагу на богословському змісті церковних канонів. Науковець не обмежився аналізом церковного права і надав понятійного змісту дефініціям «церковне покарання» та «церковне правопорушення». Останню він ототожнив із терміном «церковний злочин», що, на думку вченого, є значно ширшим, ніж поняття «кримінальний злочин».

Проблеми нормативного закріплення інституту юридичної відповідальності у Великому князівстві Литовському, як і організаційно-правові засади функціонування церковного судочинства, є найменш дослідженими. Низький рівень наукового інтересу фіксували ще дослідники XIX ст. Так, М.М. Ясинський, працюючи над джерелознавчими студіями, що відтворювали практику церковного судочинства, неодноразово наголошував на цій проблемі [21, с. 17]. Інші дослідники, серед яких В. Антонович, М.Ф. Владимирський-Буданов, І. Малиновський, М.О. Максимейко, В. Сергієвич, Ф.І. Леонтович, працюючи над історико-правовими роботами, також актуалізували малодосліджену систему права литовсько-польського періоду [23–28]. Останній, зокрема, це пояснював тим, що «право Литовської Русі перебуває на рубежі руського і західноєвропейського права, тому є амальгамою правових норм руського, литовського, польського, німецького права, а відтак необхідні довготривалі зусилля з боку істориків права для того, щоб шляхом ретельного аналізу можна було розібратися у всьому різноманітті засад, на ґрунті яких постало і розвивалося литовсько-руське право» [25, с. 70–71].

Проблема юридичної відповідальності в церковному праві Великого князівства Литовського актуалізується у роботі І. Малиновського, а саме: «Лекции по истории русского права» та «Учение о преступлении по Литовскому Статуту» [27; 28]. У першій, на основі аналізу трьох редакцій Литовських Статутів, вчений стратифікував злочини проти віри, сім'ї та моралі; у другій – приділив увагу кримінально-правовому аналізу покарань, що застосовувалися світськими сходами за злочини, які раніше перебували у віданні церковних судів.

Історію православної церкви у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій більш детально висвітлюють польські та литовські учені XIX ст., серед яких М. Харашевич. Важливим здобутком його дослідження є спроба показати взаємовідносини християнських церков Східного та Західного обрядів, міжособистісний вплив двох релігійних культур і політику державної влади, що мусила забезпечити співіснування як католиків, так і православних в епоху середньовічних релігійних переслідувань, що панували на Заході Європи [29]. Питанням церковної юрисдикції у Великому князівстві Литовському та в Речі Посполитій присвятив свою роботу В.О. Беднов [30]. На основі першоджерел і державного законодавства автор проаналізував правове становище православної церкви.

Церковно-правові відносини у Галицько-Волинській державі досліджували А.С. Павлов, А. Петрушевич, М. Смирнов [31–33]. Незважаючи на скупу джерельну базу, використану дослідниками, авторам удалося звернути увагу на особливості становлення Галицької митрополії, відобразити державно-церковні відносини, у т. ч. показати види злочинів, що визнавалися такими на західноукраїнських землях.

Спеціально не вдаючись у вивчення церковного законодавства, фахівці історії кримінального права, зокрема такі дореволюційні юристи, як А.Ф. Кістяківський чи Н.С. Таганцев, не вважали його «чужорідним тілом» [34; 35]. Висновки вчених відрізняються оригінальністю і новаторством. Вони наповнені раціональним, світським підходом до аналізу церковних злочинів зокрема й інституту юридичної відповідальності загалом.

Дослідження проблематики церковного права в XIX ст., на перший погляд, відбувалося швидко й успішно, однак насправді існувала велика кількість проблем: вчені повинні були працювати в режимі синодального правління і кожна їхня робота перевірялася цензурною комісією. Науковцям доводилося звертатися до зарубіжних шкіл канонічного права, але західний католицький чи протестантський досвід не міг бути використаний беззастережно.

На початку XX ст. розпочався новий етап суспільно-політичного життя, який позначився впровадженням у теорію права і практику законодавства Російської імперії принципів свободи совісті і віросповідання [36, с. 18]. 12 грудня 1904 р. Миколою II був ухвалений Указ «Про плани до удосконалення державного порядку», пункт 6 якого передбачав рівність у правах усіх віруючих різних релігійних конфесій. Услід за тим був виданий Указ «Про зміцнення основ віротерпимості» (17 квітня 1905 р.), який заклав засади свободи віросповідання в Російській імперії [37, с. 5].

Свобода совісті стала широкоформатним об'єктом наукових досліджень. Так, праці М.І. Горчакова, М.О. Заозерського започаткували новий етап наукових дискусій [10; 38], проте навіть прихильники толерантної політики визнавали, що незалежність держави та церкви, навпаки, призведе до втрати тих зв'язків, які існували століттями. М.О. Заозерський застерігав, що «така свобода» може призвести до утисків православної церкви, які спричинять багато негативних явищ у суспільстві [39, с. 7]. Нові політичні обставини змушували російських науковців не лише призвичаюватися до інших умов, але й давати відповіді на гострі злободенні питання. Стара система церковного права загалом та судочинства зокрема вже була зруйнована, а нова – ще не сформована. На тлі гострих дискусій з'явилися нові роботи каноністів, що пропонували модель функціонування церковної юстиції, переглядався інститут юридичної відповідальності в церковному праві.

Важливий внесок у досліджувану проблему було зроблено М.І. Горчаковим, який, працюючи у робочій групі щодо розроблення концепції реорганізації церковно-ієрархічної структури, запропонував власне визначення понять «церковне правопорушення» та «церковне покарання». На жаль, авторський проект «Уставу про устрій церковного суду» через більшовицький переворот 1917 р. так і не був ухвалений [40].

До жовтневого перевороту 1917 р. церковне право існувало як окрема галузь права Російської імперії і викладалося у всіх навчальних закладах держави. Церковний суд продовжував розглядати справи в межах визначеної компетенції. Норми церковного права застосовувалися до всіх підданих держави. Церква здійснювала реєстрацію народження, шлюбу, смерті, розлучення та мала у власності значну кількість рухомого й нерухомого майна. Вона посідала надзвичайно важливе місце в системі суспільних відносин.

Події жовтня 1917 р. кардинально змінили становище церкви в державі, а вже через рік (05 лютого 1918 р.) було прийнято Декрет «Про відокремлення церкви від держави», останній параграф якого позбавляв церкву всіх прав і передбачав конфіскацію її майна [41]. Будь-яка релігійно-просвітницька діяльність категорично заборонялася, тому розвиток церковного права став неможливий. Деякі каноністи так і не змогли завершити свої роботи, інші були змушені емігрувати за кордон і вже там продовжували працювати. Юридична наука на довгі роки викреслила церковне право зі списку галузей права, а будь-які проблеми цієї сфери стали табуованими.

Висновки. Таким чином, літературі дореволюційного періоду, зазнаючи певних цензурних обмежень синодальної епохи, вдалося актуалізувати питання церковного правопорушення, церковного покарання й окреслити діяльність духовного суду. Однак комплексного монографічного дослідження, присвяченого інституту юридичної відповідальності в церковному праві, донині немає. Переконані, що в сучасних умовах розвитку правової науки слід не лише показати специфіку церковного права, а й загалом звернути увагу на малодосліджених його інститутах, які мали ряд особливостей.

Список використаних джерел:

1. Розенкампф Г. Обозрение кормчей книги в историческом виде. М.: Университетская типография, 1829. 317 с.
2. Калачов Н. О значении Кормчей в системе древняго русскаго права. Москва: Университетская Типография, 1850. 128 с.
3. И. С. О церковном судоустройстве в древней России. СПб.: Тип. И.И. Глазунова, 1874. 101 с.
4. Заозерский Н.А. Церковный суд в первые века христианства: Историко-каноническое исследование. Кострома: Тип. Андроникова, 1878. 360 с.
5. Суворов Н. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву. СПб.: тип. и хромолит. А. Траншеля, 1876. 337 с.
6. Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография Императорского университета, 1913. 1443 с.
7. Красножен М. Краткий курс церковного права. Юрьев: Типография Маттееена, 1913. 157 с.
8. Павлов А.С. Сокращенный курс лекций церковного права. Москва: Б. в., 1899. 514 с.
9. Попов А. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Казань: Типография Императорского Университета, 1904. 516 с.
10. Горчаков М.И. Церковное право. Краткий курс лекций. СПб.: Издание студента А. Ширяева, 1909. 337 с.
11. Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право. СПб. 1897. 708 с.
12. Скворцов И. Записки по церковному законоведению. К.: Университетская типография, 1857. 286 с.
13. Соколов Н.К. Из лекций по церковному праву. М.: Унив. тип., 1874. 278 с.

14. Соколов И. Опыт курса церковного законовещения. СПб.: Тип. Фишера, 1851. Т. 1. Введение в церковное законовещение и обозрение древних, канонических источников его. 531 с.
15. Шагуна А. Краткое изложение канонического права единой, святой, соборной и апостольской церкви / пер. Т. Барсова. СПб.: Тип. Деп. уделов, 1872. 641 с.
16. Бердников И.С. Краткий курс церковного права православной церкви. Казань: Типография Императорского университета, 1913. 1443 с.
17. Павлов А. Номоканон при большом Требнике. М.: Тип. Г. Лисснера, А. Гешеля, 1897. 536 с.
18. Павлов А.С. Первоначальный славяно-русский номоканон. Казань: Университетская типография, 1869. 101 с.
19. Павлов А.С. Сокращенный курс лекций церковного права. Москва: Б. в., 1895/6. 624 с.
20. Павлов А.С. Курс церковного права. СПб.: Репринтное издание издательства «Лань», 2002. 384 с.
21. Ясинский М.Н. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция: очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Вып. 1. Происхождение Главного Литовского трибунала. Киев: Тип. Н.А. Гирич, 1901. VIII, 255 с.
22. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского прав. Ч. I.: Поместья Литовского государства. Киев, типография В.И. Завадского, 1989. 115 с.
23. Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории Литовско-Русского права. 6. Церковное имущество в Юго-Западной Руси XVI в. Киев: Тип. С.В. Кульженко, 1907. 224 с.
24. Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 года. Харьков, 1902. 205 с.
25. Леонтович Ф.И. Очерк истории литовско-русского права. Журнал Министерства народного просвещения. Март, 1893. СПб.: Типография В.С. Баланкв, 1893. С. 69–135.
26. Леонтович Ф.И. Русская Правда и Литовский Статут. Университетские известия. К. 1865. С. 2–4.
27. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права / под. ред. В.А. Попелюшко. М.: Юрлитинформ, 2015. 696 с.
28. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Университетские известия. 1894. № 8. Август. С. 1–51.
29. Narasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae: gratia metcommunionem cum S. Sede Romana habentis, ritum que Graeco-Slavicum observantis, sum singulari respectu ad dioeceses Ruthenas Leopoliensem, Premisliensem, et Chelmensem. Leopoli: Cypisinstitute I Rutheni Stauropigiani, 1862. 1184 p.
30. Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве. (По Voluminallegum). Екатеринбург, 1908. Репринтное издание. Минск: «Лучи Софии», 2002. 511 с.
31. Павлов А.С. О начале галицкой и литовской митрополий и о первых тамошних митрополитах по византийским документам источникам XIV века. Москва: Университетская типография, 1894. 40 с.
32. Петрушевич А. О начатках первых епископств в Галицко-русском княжестве. Зоря Галицка. Л., 1853. Ч. 10. С. 107–108.
33. Смирнов М., Дашкевич М., Шараневич И. Монография до истории Галицкой Руси. Тернополь: Друкарня Йосифа Павловского, 1886. 196 с.
34. Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву: часть общая. СПб.: Государственная типография, 1890. Вып. 3. 1216 с.
35. Кистяковский А.Ф. О преступлениях против веры. Наблюдатель. 1882. № 10. С. 109, 121.
36. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. К.: Талком, 2015. 290 с.
37. Законодательные акты переходного времени: 1904–1908 гг.: сборник законов, манифестов, указов Пр. Сенату, рескриптов и положений Комитета министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя / под ред. Н.И. Лазаревского. СПб.: Издание Юридического книжного склада «Право», 1909. 1018 с.
38. Заозерский Н.А. Историческое обозрение источников права православной церкви. Канонические источники. М.: Тип. М.Г. Волчанинова, 1891. 275 с.
39. Заозерский Н.А. О нуждах церковной жизни настоящего времени. Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1909. 63 с.
40. Горчаков М. Проект Церковно-судного устава. Журналы и протоколы Высочайше учрежденного Предсоборного Присутствия. СПб., 1906–1907. Т. 1–4. С. 560–563.
41. Декрет СНК РСФСР от 23 января 1918 г. «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» / СУ РСФСР. 1918. № 18. Ст. 263. Газета Рабочего и Крестьянского Правительства. 23 января, 1918. № 15.